

Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri

Mishers, Bashkirs And Their Languages

M. Z. ZEKİYEV

Özet

M. Z. Zekiyev, *Tatar Halkı Tiliñiñ Barlıkka Kiliüwi (Tatar Halkı Dilinin Ortaya Çıkışı)* adlı eserinde Mişerler ve Başkurtların ayrı birer halk olarak ortaya çıkmalarından ve buna bağlı olarak Kazan Tatarcasından farklı birer ağızla konuşmaya başlamalarından da bahseder. Aktarımını yaptığımız bu bölümlerde, Mişer ve Başkurt etnonimleri üzerinde durulmakta; Mişer Tatarlarının ve Başkurtların tarihî geçmişleri ve dil özellikleri göz önünde bulundurularak onların birer Türk topluluğu olduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Tatar, Mişer, Başkurt, Etnonimler

Abstract

In his work *Tatar Halkı Tiliñiñ Barlıkka Kiliüwi (origination of the language of Tatar People)*, M. Z. Zekiyev, also discusses the fact that Mishers and Bashkirs emerged as separate peoples and consequently they began to speak with a different dialect from Kazan Tatar. In these quoted parts Misher and Bashkir ethnonyms are focused on; considering historical past and language characteristics of Misher Tatars and Bashkirs, it is stressed that they are Turkic communities.

Key Words

Tatar, Misher, Bashkir, ethnonyms

Mişerler, Tatar halkının teşekkülünde yer alan en büyük unsurlardan biridir. Bununla birlikte, onların Başkurt, Rus, Mordvin ve başka halkların bünyesine girdiklerini de söylemeliyiz. Mişerler, Türk¹ olmayan halklar arasında dillerini kaybedip asimile olmalarına rağmen, Türk halkları (özellikle de Tatar ve Başkurtlar) arasında bugün de dillerinin diyalektal özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Bu sebeple, bugün Tatar veya Başkurt olsalar da, onların Mişerlerden olduğunu herkes kolayca anlayabilir. Mişerler Gorkiy, Tambov, Penza, Ul'yanovsk, Saratov, Volgograd, Ryazan, Orenburg şehirlerinde; Mordva, Tatar ve Başkurt özerk cumhuriyetlerinde yoğun olarak yaşamaktadırlar. Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan gibi cumhuriyetlerde ve Moskova, Leningrad² gibi büyük şehirlerde yaşayan Tatarların da çoğu Mişer'dir [Mahmutova, 1962: 125].

Son yıllarda Mişerlerin etnografyasıyla ilgili aydınlatıcı araştırmalar yapan R. G. Muhammedova'nın verdiği bilgilere bakılırsa, Mişerlerin bugün yaşadıkları yerlere gelip yerleşmeleri ve ortaya çıkışlarıyla ilgili çeşitli görüşler vardır [Muhamedova, 1972: 7-32].

XIX. yüzyıl sonlarında V. V. Vel'yaminov-Zernov, Mişerlerin ortaya çıkışını Fin-Ugorların bir kolu olan Mordvalarla ilişkilendirir. Ona göre, *Meşçera* (*Moşar*, *Mojar*) denilen Fin-Ugor kabileleri vardır ve bunların Tatarlaşmaları neticesinde, Türk diliyle konuşan Tatar-Mişerler ortaya çıkmıştır. [Vel'yaminov-Zernov, 1863: 30-31]. Hiçbir delili olmayan bu fikre, tanınmış bilim adamlarından W. W. Radloff, A. F. Mojarovskiy, S. P. Tolstov ve başkaları da katılmışlar ve bu fikri geliştirmeye çalışmışlardır [Muhamedova, 1972: 12]. Bu fikir ansiklopedilere de sokulmuştur. Orada ifade edildiğine göre; Meşçereler, M. S. 1000 yıllarında Oka nehri boyunca yaşamışlar, Fin-Ugor dilinde konuşmuşlardır ve onların kültürü eski Mordva kültürünü hatırlatmaktadır. Rus yıllıklarına Meşçera hakkındaki bilgiler XIII. yüzyıldan itibaren sokulmaya başlanır ve özellikle de IV. İvan'ın Kazan'a seferi zamanlarında onlardan çok söz edilir. Ansiklopedi, "XIV. yüzyılda Meşçerelerin çok büyük kısmı Ruslaşır, kalan kısmı Kazan Hanlığı döneminde (XV-XVI. yüzyıllarda) Tatarlaşır." demektedir [BSE, 1974: C. 16, 603]. Burada Meşçera hakkında söylenenlerin çoğu Mişerlerle örtüşmektedir.

¹ Yazar, *Türkî* ifadesini kullanmıştır. Bu ifade Türkiye'de yanlış yorumlara sebep olduğu için, biz *Türk* ifadesini tercih ettik.

² Şehir, bugün yeniden S. Petersburg adını almıştır.

Mişerlerden başka Meşçera adlı kabilelerin olduğu ve onların Tatarlarla karıştığı doğru ise, onların hiç şüphe yok ki izleri kalırdı. Tatarlar arasında Fin-Ugor dilli Meşçeraların hiçbir izi kalmamıştır. Eski Mordvaların (güya, Meşçera şeklinde adlandırılan Mordvaların) Tatarlaşıp (Türkleşip) Mişer'e döndükleri şeklindeki düşünce, genel olarak hiçbir tenkidi de taşıyamamaktadır. Eski Erzya ve Mokşaların kendiliğinden Türkleşmeleri mümkün değildir. Onları Türkleştirmek için, onlardan daha çok sayıda Türk kabilelerinin olması temel şarttır. Fin-Ugor dilli Meşçeraların Tatar dilini kendiliğinden kabul edemeyeceğine G. Ehmerov da dikkati çekmiştir [Ahmarov, 1903: 69]. Buraya o kadar çok sayıda hangi Türkler gelmiştir peki? Kazan Tatarlarının daha sonraki zamanlarda geldiği farz ediliyor. Mişer dili daha başkadır. O Sibir Tatarlarının diline daha yakındır. Sibir Tatarları ise bu bölgede hiçbir zaman bulunmamışlardır. Genel olarak, Türk kavimlerinin bu bölgelere yoğun olarak ne zaman geldiğini tarih bilmiyor. Yani, M. S. 1000'li yılların ortalarında bu çevrelerde çok sayıda Türk kabilesi varmış. Onları bu dönemde Mişer olarak adlandırmış olmalı. Daha doğrusu, bu Mişerler Rus yıllıklarında Meşçera şeklinde yer almıştır. Onların Fin-Ugor dilli halk olduğu görüşü, Vel'yaminov-Zernov'un faraziyesine dayanmış ve bu yanlış düşünce geleneğe dönüşüp gitmiştir.

Çok sayıda bilim adamı, Mişerleri bugünkü Macarlar ile ilişkilendirmekte; Mişer sözünün Macar sözünden, Mişerlerin de Macarlardan çıktığını söylemektedirler. [Tolstov, 1929: 158; Kuftin, 1929: 139; Kuzeev, 1974: 127]. Bazı araştırmacılar, *Mişer* ve *Burtas* etnonimlerinin aynı manada ve aynı halkı adlandırmak için kullandıklarından hareketle, "Mişerler Burtaslardan ortaya çıkmışlardır." demektedir; Burtasları eski Fin-Ugor kabileleriyle ilişkilendirip "Mişerler de Fin-Ugor temelinden ortaya çıkmıştır." fikrini savunmaktadırlar.

Mişerler hakkında oldukça hacimli bilimsel çalışmalar yapan G. Ahmerov, onları "Orta Asya'dan nispeten daha sonraki devirlerde çıkan ve Altın Ordu'da şekillenen Tatarlar" olarak tanımlamaktadır. Ona göre, bu Tatarlar Meşçera şehri civarında yaşamaya başladıkları için, onları başka halklar Mişer şeklinde adlandırmaya başlamışlardır [Ahmarov, 1903: 71, 72]. Son yıllarda Mişer etnografyasıyla özel olarak meşgul olan R. G. Muhammedova, "Mişerlerin temelinde Türkleşmiş Ugorlar (Moçarlar) yatmaktadır; ancak onların tam şekillenışı Türk (Kıpçak, Bulgar) kabileleriyle bağlantılı olmalıdır." sonucuna ulaşmaktadır [Muhammedova, 1972: 17].

Bizim düşüncemize göre, Mişer etnoniminin etimolojisi, onların etnik oluşumlarını açmak için anahtar vazifesi görmektedir. Bilindiği gibi, *-ar*, *-er*, *-ur* yapılarıyla biten etnonimler, Türk dilli kabileleri adlandırmak için çok eski zamanlardan beri kullanılmıştır. *Tat-ar* (yabancı veya aşağı kabile insanları), *Av-ar*

(*Avar-* av ile meşgul olan kişiler), *Utrug-ur* (göçebe olmayan, yerleşik kişiler), *Uyug-ur* (toplanmış, bir araya gelmiş kişiler), *Suw-ar* (su insanları), *Bolag-er* (*Bolgar-* nehir insanları), *Akats-er* (*Ağaç-er-*orman insanları) vb. Mişer etnoniminin de başka adlarda olduğu gibi son kısmı *ar* (erler, kişiler) kelimesinden ibarettir. Peki, birinci kısmı hangi kelimedenden kaynaklanmaktadır? Bunu açıklamak oldukça zordur. Mişer etnonimi çok eski zamanlardan itibaren çok yayılmış ve çeşitli halklarda ve diyalektlerde farklı farklı söylenmiştir: *Madzar*, *Madcar*, *Macar*, *Moçar*, *Maçar*, *Mad'yar*, *Micer*, *Meşçryak*, *Meşçera* vb. Bu kelimelerin aynı kökten olduğuna bilim adamları çok eskiden beri dikkati çekmişlerdir. Mişerlerin kendilerinde ş sesi ç sesine yakın bir şekilde söyleniyor olmalıdır. Mişerlerin *Moçar* (*Miçer*) varyantı, aynı şekilde köy adı olarak *Moçalı* adının sıkça kullanılması, belki bununla açıklanabilir. Diğer bütün varyantlar Mişerlerdeki bu *Mişer* (*Mitşer*, *Mitçer*) etnoniminin sadece farklı farklı söylenişleri olsa gerektir.

Mişer etnoniminin kökeni, *mışe* (*mışe*) kelimesine dayanmaktadır. Bu söz, bugünkü Tatar ve Başkurt diyalektlerinde *iğne yapraklı ağaç*, *çam*, *genç çamlık* anlamlarında kullanılmaktadır [BDS, 1970: 169; Heyretdinova, 1974: 157]. Eski Türk dilinde *mışe* kelimesinin *bışe* varyantı "orman" manasında kullanılmıştır. Azerbaycan dilinde *mışe* bugün de "orman" manasını vermektedir. Bu kelime, belki eski Farsçadan girmiştir. Çünkü Farsçada *bışe* kelimesi "orman" anlamına gelmektedir [DTS, 1969: 103]. Belki bu, çok eski nostratik dilde kullanılmış olan bir kelimedir. Çünkü bu kelimeye Fin-Ugorlarda da rastlanılmaktadır: Erzya dilinde *piç'i* (çam); Udmurtlarda *pujim* (çam). Köken olarak nereye dayanırsa dayansın, *mışe* (*bışe*) kelimesi Türkçede çok eskiden "orman" manasında kullanılmıştır. *Mışe* kelimesinin hidronim (su adları) olarak kullanıldığı da bilinmektedir: *Mışe* (Mişe) nehri, *Çir-mışe-en* nehri vb. *Çirmışen* kelimesinde *çir*, ya "yağ, sakız" anlamlarını yahut da "iğne yaprak" anlamını veriyor olmalıdır. Buradan hareketle, *çirmışen* kelimesinin "yağlı, sakızlı orman nehri" veya "iğne yapraklı orman nehri" anlamını verdiğini düşünmek mümkündür.

Yani, *mışe* "orman", *Mişer* ise "orman kişileri" anlamına gelir. Doğru, *Mişer* (*Madcar*) kelimesinin başka şekilde açıklandığına da tesadüf ediyoruz. Mesela P. D. Şestakov, kelimenin kökünü Arapça *madc* kelimesine dayandırıyor ve onun "savaş" anlamını verdiğini söylüyor. Yani, ona göre *Madcar*, "savaş kişisi" anlamına gelen bir kelimedir [Şestakov, 1877: 14]. *İr*, *ar* yapılarıyla biten bütün etnonimlerin birinci kısımlarının hep Türkçe kelimelerden oluştuğunu hesaba katarsak, sadece *Mişer* etnonimine Arapça bir kelimenin girmesi çok şüphe uyandırıcıdır. Bundan dolayı biz, *Mişer* sözünün etimolojisini açıklarken, "or-

man” anlamındaki *mîşe* kökünü esas almanın daha doğru olacağını düşünüyoruz.

Mişer etnoniminin bir diğer diyalektal varyantı *akatsir* olmalıdır. *Akatsir* kelimesinde (umumî Türkçe: *agaç-ir*) *ts*’leştirme ortaya çıkmıştır. Mişer ağızları da *ts*’leştirme karakteristiği taşır. Bu yönden de “Mişerler ve Akatsirlerin sadece etnonim anlamları değil; belki, dilleri de aynı olabilir.” şeklinde bir sonuca ulaşmak mümkündür. Bundan dolayı da ilk önce Akatsirler hakkındaki tarihî bilgileri öğrenelim.

Akatsirler, tıpkı başka Türk toplulukları gibi, çok eski zamanlarda şekillenmişler; bugüne kadar Saklar ile İskitler çevresinde ve onlarla karışık olarak yaşamışlardır. Hazarların tarihi ile ilgili derinlemesine araştırmalar yapan M. İ. Artamonov, Akatsirleri Hazarlarla yakınlaştırıyor ve çeşitli kaynaklara dayanarak onların kısaca tarihlerini belirlemeye çalışıyor [Artamonov, 1936: 110–113]. V. yüzyılda yaşamış olan Grek tarihçisi Prisk, onları *Gunn-Akatırı*, Latince yazan tarihçi Yordan *Agazzir*, Nestor ise *Skif* [İskit] şeklinde adlandırıyor [Sum, 1846: 5]. Akatsirler, hayvancılık ve avcılıkla uğraşmış güçlü bir halktır ve Hunlarla sıkı münasebette bulunmuşlardır. Grekler, Akatsirleri Hunların karşısına çıkarmaya çalışmışlar ve bunun neticesinde Attila, Akatsirlerin bir bölümünü dağıtmış, geri kalan bölümünü de 448 yılında egemenliği altına alarak başlarına oğlu Ellak’ı hükümdar olarak bırakmıştır. Akatsirlerin yaşadıkları yerler tam olarak açıklanmamıştır. Onlar, Saklar ve İskitler zamanında bugünkü Kazakistan civarında yaşamışlar, IV. yüzyılda Hunlarla birlikte Doğu Avrupa’ya, daha ayrıntılı söylenecek olursa, Kafkas bozkırlarına gitmişlerdir. W. W. Radloff; Akatsirleri, Reşidüddin’in en eski kabile olarak kabul ettiği *Agaçeri* kabileleriyle bir tutuyor [Bartold, C. 5, 242; Artamonov, 1936: 112–113]. VI. yüzyıllarda Kafkaslar civarındaki kabileler arasında Akatsirler ve Saragurlardan söz edilmez olur [Artamonov, 1936: 115]. Ancak XI-XII. yüzyıllarda Ön Asya’ya, Azerbaycan’a Oğuzlar, Kıpçaklar, Uygurlar, Kanglılar ve Halaçlarla birlikte Agaçerilerin de geldiği kaydedilir [Guseynov, 1973: 377]. Bu kadar eski ve güçlü kabileler başka yerlerde tamamen yok mu olmuşlardır, yoksa başka kabilelere karışıp gitmişler midir?

Bizim düşüncemize göre, Güneydoğu Avrupa bozkırlarında Hunlar, Sabirler, Türkler, Bulgarlar, Hazarlar hâkimiyet kurdukları zamanlarda, Akatsirler de onların arasında yaşamışlar, bir kısmı da çeşitli taraflara göçmüşlerdir. Çeşitli Türk boylarının gelmesi ve Türk dili diyalektlerinin değişmesi neticesinde, Akatsirlerin işte tam bu dönemde “orman kişileri” anlamını veren *Mişer* (*Mişer*, *Bişer*) etnonimi de ortaya çıkmış olmalıdır. Çünkü Grek tarihçileri,

Peçenekler hakkında bilgi verirken onların yanında Guzlardan ve Macarlardan da bahsederler [Şestakov, 1877: 3].

Ayrıca, Orta İdil boyuna Bulgarlarla birlikte VII. yüzyılın sonlarında gelen Bisırmenleri de Mişerlerin bir kolu olarak görürler. *Bisırmen* kelimesindeki *bisır* kısmı *Mişer* kelimesinin diyalektal varyantı olarak kabul edilir. Ş sesini s'leştirmek Türkçeye has bir durumdur. Yani, *bışe* kelimesinin *bise* varyantı ve *Mişer* kelimesinin *Biser* varyantı çok tabiidir. Şimdi, *Bisırmen* kelimesindeki *men* kısmını anlatmak gerekiyor. Onun genellikle Hint-Avrupa dillerinden geldiğini söylüyorlar ve *Bisırmen* kelimesinin *bisır ili* anlamına geldiğini ifade ediyorlar [Teplyaşina, 1970: 186]. Biz *men (ben)* kısmının Türk dilindeki I. şahıs zamiri, yani I. şahıs bildirme ve şahıs eki (*kişim'in*, *baramın* şeklindeki gibi) olduğunu gördük: Bu, *kiw-man*, *Türk-men* etnonimlerinde de kullanılmıştır. Bisırmen'deki de aynı *men* olmalıdır. Yani, *Bisırmen* kelimesi bir hazır etnonimden (*Biser-Mişer* etnoniminden) yapılmış olan ikincil etnonim olmaktadır. Bugün bu Bisırmenlerin izleri Macarlarda eski kabile adı olarak, Udmurtlarda ise bu halkın bir grubu olarak muhafaza edilmiştir. Şu önemlidir: Macarlara bu Bisırmen kabileleri Bulgarlar arasından giderler; Umdurt Bisırmenleri ise bugün de kendilerinin İdil Bulgarlarından (Tatarlardan) ortaya çıkmış olduklarını unutmamışlardır.

Toparlayacak olursak şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Mişerlerin bir bölümü olan Bisırmenler, Bulgarlarla birlikte VII. yüzyılda iç içe yaşamışlardır. Yani, *Biser* veya *Mişer* denilen etnonim de VII. yüzlerde (belki de o zamana kadar) kullanılmamıştır. Bisırmenlerin protobulgarlar bünyesinde yaşadığını, onların *ts*'leştirci ve *z*'leştirci Mişerlerle bir olduğunu, bugünkü Balkarlarda *ts*'leştirci ve *z*'leştirci diyalektin bulunması da doğrulamaktadır.

Öyleyse, Mişerler hangi dönemde ve nerede yaşamışlardır? Mişerlerin ataları olan Akatsirlerin bizim çağımıza kadar Asya'da bugünkü Kazakistan sınırlarında yaşamaları, Hunlarla münasebete girip Kafkaslardan kuzeye doğru uzanan bozkırlarda yaşamaları hakkında bilgiler verdik. Mişerler de ilk olarak bu çevrelerde yaşayan kabileler olarak hatırlanırlar.

X. yüzyıl başında İbni Ruste Macarlar hakkında şu bilgileri vermektedir: Macarlar Peçeneklerle Bulgar İskil(İsigil)leri arasında yaşarlar. Macarlar Türk soyundan kabilelerdir. Hayvanlarıyla birlikte göçebe bir hayat sürerler. Toprakları Karadeniz'e kadar ulaşır. Karadeniz'e dökülen iki nehir arasında otururlar [Hvol'son, 1868: 669; Zahoder, 1967: 48]. Bu devirde ve bu devirden sonraki Arap tarihçileri, Macarları her zaman Başkurtlarla birlikte anarlar. Hatta çoğu zaman onları ayırmazlar bile. Yani, Mişerler çok eski zamanlarda Başkurtlarla birlikte yan yana yaşamışlar, onlarla birlikte göçebe bir hayat sürdürmüşlerdir.

Nihayet, XIV. yüzyıl başlarında Kuma ve Byuvalı (Büweli) nehirlerinin birleştiği çevrede (bugünkü Stavropol ilinde) eski ve yeni Macar şehirleri yükselir. Hatta 1315–1320 yılları arasında Macarların orada paralar bastıkları da bilinmektedir [Savel'ev, 1884: 20, ilişik belge]. Buradaki mimarî elementlerin, bina ediliş ve süsleme malzemelerinin incelenmesi, Macar şehrinin bu çevredeki yerli kabileler tarafından kurulduğunu göstermektedir. P. D. Şestakov, XIV. yüzyılda bu şehirde Tatarların yaşadığını belirtmektedir [Şestakov, 1877: 5]. Tatar-Moğollar gelince, yerli Türkleri Rusların Tatar şeklinde adlandırdıklarını artık biliyoruz.

Tatar-Moğollar gelinceye kadar Mişerlerin; Hunların, Türklerin [Türk kökenli çeşitli boylar], Bulgarların, Peçeneklerin ve daha sonra Kıpçakların hareketi neticesinde çeşitli taraflara göçüp gitmeleri oldukça mümkündür. Onlar, belki de bu devirde kuzeye, Oka ve Sura çevrelerine gelmişler; Bisürmen adlı kollarıyla birlikte, Bulgar devleti tesirinde burada yaşamaya başlamışlardır. Bize göre, II-XII. yüzyıllar arasında Oka nehrinin orta bölgelerinde yaşayan Meşçera kabileleri de çoğu kişinin düşündüğü gibi, Fin-Ugor dilinde konuşmuşlardır. Belki de onlar Türk dilli Mişerlerdir. Onları, eski Mordvalar diye düşünmek, kültürlerinin Mordva kültürüne benzediğini doğrulamak, belki Mişerlerin Mordvalara tesir ettiği ve bu tesirin çok eskilere dayanmasıyla açıklanabilir.

Mişerler Oka boylarında çok eskiden beri bulunduğu için, Ruslar bu yerleri çok eski zamanlardan beri Meşçer yeri olarak adlandırmışlardır. 1152 yılında Yuriy Dolgorukiy burada Meşçer adlı şehrin temellerini atar. Bu çevredeki Mişerlerin çoğu Ruslaşır, kalan kısmı Mişer etnik grubunu oluşturur. Bu Mişerler İslam dinini de çok eskiden (belki Bulgarlarla aynı devirde) kabul etmiş olmalıydılar. Çünkü tarihçiler, Meşçer şehri çevresinde, Kasım Hanlığı ortaya çıkmadan önce Müslüman Türklerin olduğunu söylemektedirler [Vel'yaminov-Zernov, 1863: C. I, 30–31].

Mişerler, göçebe bir hayat süren kabile olduğu için, Madcar şehri çevrelerinden çeşitli taraflara dağılıp gitmişlerdir. Temnikov-Narovçat Mişerlerinin antropolojik temelleri, Kuzey Kafkasya'daki bozkırlara ulaşmaktadır [Trofimova, 1949: 240]. Oka ve Sura boylarına, yani eski Mişerlerin yanlarına, Mişerlerin yeni grupları Tatar-Mongol istilaları döneminde gelmiş olmalıdır. Belki onlar, Altın Ordu devletini yıkmak için gelmiş olan Aksak Timur'un istilası döneminde de bu bölgelere çok miktarda göçmüşlerdir. Çünkü bu dönemden sonra, Macarların Kuma nehri çevresinde yaşadıkları hakkında bilgi kalmamış; Macar şehrinin de bu dönemde sadece harabeleri kalmıştır.

Mişerlerin Başkurtlar ve Bulgarlar arasında bulduklarından bahsettik. Onlar aynı şekilde Kazan Hanlığında da yaşamışlardır. Bunu A. F. Mojarovskiy, Rus yıllıklarından yola çıkarak şu şekilde anlatmaktadır: “Mişerler, ayrı kabile olarak Kazan Hanlığının savunmasına da katılırlar. Aynı zamanda, Kazan Hanlığından Ruslara gönderilen elçiler arasında, başka kabileler yanı sıra Mişerlerin de elçileri vardır [Mojarovskiy, 1884: 18]. Mişerler, Rus devletinin izniyle, Ruslara hizmet eden kişiler olarak daha da çok yere dağılmaya başlarlar. Hangi yere ne zaman göçtüklerini bir tarafa bırakarak, A. F. Mojarovskiy onların yaşadıkları yerleri toponimlerden hareketle aşağıdaki şekilde belirtmektedir: *Mişer* kelimesiyle yapılmış olan toponimler; Ufa vilayetinde 3 tane, Kazan vilayetinde 4 tane, Nijegorod vilayetinde 2 tane, Ryazan’ vilayetinde 3 tane, Tambov’da 6 tane, Poltava vilayetinde 3 tane. Penza vilayetinde Mojarovka nehri, Tomsk vilayetinde de Madjar gölü vardır [Mojarovskiy, 1884: 19].

İdil boyu ve Kuzey Kafkasya bozkırlarındaki Mişerler, kuzeydoğudan gelen Fin-Ugor kabileleriyle eski devirlerden beri aynı çevrelerde yaşamışlar, onlarla sıkı bir münasebette bulunmuşlardır. İdil boylarına, Kuzey Kafkasya bozkırlarına doğudan gelen Peçeneklerin baskısı altında, onlar bu Fin-Ugorlarla IX. yüzyılda Pannoniya taraflarına göçerler. Burada birkaç nesil geçtikten sonra, Mişerler sayı bakımından azınlığı teşkil ettiklerinden olsa gerek, kendi Türk dillerini unuturlar, Fin-Ugorlara katılıp onların dillerini kabul ederler. Ancak *Mişer* etnonimi *Mad’yar* şeklinde, genel olarak halkı adlandırmak için varlığını sürdürmüştür. Macarlardaki *Mad’yar* etnoniminin (hatta *Vengr*³ etnoniminin de) Türk dilinden geldiğini Fin-Ugor dilcileri de kabul etmektedir [Gordeev, 1971: 316]. Böylece, Macarların ikinci bir etnonimi, *Mad’yar* ortaya çıkar. İşte bu gerçek, bugün Macarlara, Mişerler Macarlardan ortaya çıkmışlardır ve onların *Mişer* şeklindeki etnonimleri de Macarların *Mad’yar* şeklinde adlandırmasından ortaya çıkmıştır, diye yanlış bir sonuca ulaşılmasına imkân vermiştir. Bunun yanlış olduğunu ise şu gösteriyor: Doğunun bütün tarihî kaynakları, Mişerlerin Türk dilli olduğunu çok açık şekilde yazmaktadırlar. XIX. yüzyıl âlimleri, “Macarlar, çok eskiden beri Türklerle kardeş olduklarını çok istekli bir şekilde iddia etmektedirler.” diye yazarlar [Şestakov, 1877: 16]. Bunun sebebinin, Macarlar arasında asimile olan Mişerlere bağlamak gerekir. Ayrıca, arkeologlar Başkurdistan’daki, Orta İdil’deki ve Pannoniya’daki mezarlıklar vasıtasıyla öğrenilen defin merasimlerinin benzerliğini ortaya koyuyorlar ve bunu Ural boyu, İdil boyu ile IX-X. yüzyıllardaki Macar devletinin halkı arasında ortak bir etnik un-

³ Ruslar, bugünkü Macarlara *Vengr* demektedirler. Bu isim, Tatar ve daha pek çok Türk boyu tarafından da kullanılmaktadır.

sur olmasıyla anlatıyorlar. “Belki bu zamanda o, Türk etnosu da olmuştur.” şeklinde bir sonuca da varıyorlar [Halikova, 1971: 120]. Bize göre; Başkurtlar, Bulgarlar ve Macarlar arasındaki ortak nokta Mişerlerdir.

Altın Ordu zamanında Kuzey Kafkasya’daki bozkırlarda, Urallarda, Orta İdil’de, Sura ve Oka boylarında yaşayan Mişerler, artık Tatar adını kabul etmeye başlayan Kıpçaklarla karışıp kendilerine ait bir devletleri de olmadığından, kendilerini Bulgarlara göre daha önce Altın Ordu halkı olarak görüyorlar ve Tatar etnonimini Kazan halkına göre daha erken bir zamanda kabul ediyorlar. Hatta G. Ehmerov’a göre, kendilerinin eski Mişer etnonimini alay etme sözü olarak görmeye başlıyorlar. Altın Ordu devrinde o bölgeye gelen Türkler, Nogaylar; Mişerler üzerinde oldukça derin izler bırakmışlardır. Bundan dolayı G. Ehmerov, Mişerleri XIII. yüzyıldan sonra Orta Asya’dan gelen kabileler olarak görmektedir (Ahmarov, 1903: 31, 71–72). Kazan Hanlığı Rusya’nın eline geçince, oranın halkını ve Başkurtları şekillendirmede Mişerler büyük rol oynarlar. Hatta onlar, Kazan halkına Tatar etnoniminin çabucak girmesine sebep olurlar. Mişerlerin Başkurtlar arasında yaşayıp Başkurt etnonimini kabul edenlerin dışındakiler, Kazan Tatarları arasında yaşamasalar da kendilerini Kazan Tatarlarıyla birlikte Tatar halkına mensup sayarlar.

Özetlemek gerekirse, Bulgar dilini esas alan Orta Diyalekt ve Mişer diyalekti temsilcileri çok eski zamanlardan birbirine yakın olan umumî Türk dilinde konuşmuşlar, bu husus ve çeşitli tarihî sebepler sonucunda, ortak Tatar halkını ve dilini oluşturmada en belirgin unsur olmuşlardır.

Başkurtlar ve Dilleri

Başkurt dilinin oluşumunun temel devrelerini bilmeden, Tatar dilinin ortaya çıkışı ve gelişmesi hakkında inandırıcı fikirler ileri sürmek de mümkün değildir. Çünkü şu anda millî dil olarak ortaya çıkan Türk dillerinden Tatarcaya en yakın olanı Başkurt dilidir. Tatarlar ve Başkurtlar için bunu ispat etmeye gerek yoktur. Ancak başka halklara göstermek için, bazı bilim adamları bunların yakınlığını açık dil gerçekleri aracılığıyla ispatlamışlardır. Mesela F. Faseev, Tatar dilinin kelime hazinesini başka Türk dillerinin kelime hazinesiyle üslup kuralları açısından karşılaştırınca, Tatar diline en yakın olan Türk dilinin Başkurt dili olduğunu tespit ediyor. O, bu iki Türkçede % 85 oranında ortak Türkçe kelimeler olduğunu söylüyor (Faseev, 1969: 45–46). T. Garipov, Başkurt ve Tatar dillerinde % 83 oranında ortak eski köklerin olduğunu belirtiyor (Garipov, 1974: 20).

Tatar dilinin oluşması meselesinde birbirini çürüten çeşitli görüşler olduğu gibi, Başkurt dilinin ortaya çıkışı hakkında da henüz sağlam bir fikir birliği sağ-

lanamamıştır. Başkurt dilinin bağlı olduğu etnik grubu da hem Türk kabilelerine hem de Ugor kabilelerine bağlamaktadırlar. İlk önce sonuncu husus üzerinde duralım:

Arap, Fars ve Grek kaynaklarında Başkurtları Madcarlarla yakınlaştırıp, hatta sık sık birbirlerine karıştırırlar. Başkurt dilinin Madcar diliyle aynı olduğu fikrini ileri sürerler (Şestakov, 1877: 15; Kuzeev, 1974: 19). Madcarlar diye bugünkü Macarlar adlandırıldığı için, Başkurt ve Macar halklarının dillerini de birbirine bağlamaya başlıyorlar ve bu bağlama işi tek yönlü olarak değerlendiriliyor. Başkurtlarla Macarları birbirinden ayıramayınca, uzun zamandan beri bir kişi de çıkıp Macarca da Türk kökenli dillerdendir, diye düşünmüyor. Nedense bunun tersini, yani Başkurt dili, Macarca gibi Fin-Ugor ailesine mensup bir dildir, demeye başlıyorlar ve bu görüş gelenekleşip gidiyor (Kuzeev, 1974: 20). Bu teoriyi Başkurt ve Macar dillerinin benzer ve farklı yanları açısından pek çok kişi araştırıyor ve Başkurtçanın çok eskiden beri Türk temelli olduğunu ispat ediyorlar. Ancak Başkurt-Macar teorisinin temelini doğru olmadığını hiç kimse dikkate almıyor. Bizim düşüncemize göre, Başkurt-Macar teorisi, Bulgar-Çuvaş teorisi gibi anlaşılmazlık üzerine kurulmuştur. Araplar, Farslar ve Grekler Başkurt ve Madcar dillerinin aynı olduklarını söyledikleri için, bazılarının düşündüğü gibi, kesinlikle yanılmıyorlar, hiçbir şeyi de birbirine karıştırmıyorlar, çok doğru yazıyorlar. Çünkü onlar Madcar etnonimi ile bugünkü Macarları değil, Mişerlerin eski atalarını adlandırıyorlar. Görüldüğü üzere Madcarlar, gerçekten de en baştan itibaren Türk dilli kabileler olmuşlar, bugün onlar çeşitli yerlere Mişer adıyla dağılmışlardır. Onlar Bulgar-Tatar ve belirli bir derecede Başkurt halkı oluşurken çok eskiden beri büyük bir unsur olarak katılmışlardır. Başta Bulgar ve ardından Tatar ve Başkurt dillerinin birbirine çok yakın olmasında, onlar içindeki ortak unsur Mişer dilinin bulunması da rol oynamıştır, demek mümkündür.

Bir de şunu söylemek gerekir: Başkurtların oluşumunda yer alan en temel kabilelerden olan Başkurtlar ve Burdcanlar, henüz Azak denizi boylarında yaşarlarken Bulgarlarla etno-politik ilişkilerde bulunurlar, VII. yüzyıla kadar Bulgarlarla birlikte çeşitli savaflara katılırlar. Hazarların baskısıyla, onlar Bulgarlarla birlikte çeşitli yerlere, batıya ve kuzeye de göçüp giderler. İdil boylarında Başkurt-Burdcanların Bulgarlarla sıkı ilişkileri daha da artar (Kuzeev, 1974: 152). Bununla da kalmaz, VIII. yüzyılda ve IX. yüzyıl başlarında Bögilme ayaklanmasında, İk nehri boylarında Bulgarların ve Madcarların kabile grupları bir araya gelir. Madcarların Fin-Ugor dilli Macarlar olduğunu düşünen R. G. Kuzeev, bu birliktelikte Macarların bulunduğunu da kabul eder. Ancak bu şekildeki anlayış doğru olmaz gibi. Burada Bulgar ve Madcar (yani Mişer) kabile-

lerinin birbirine karışması ortaya çıkar, sonradan bu grup Başkurt ve Tatar dillerinin oluşmasında büyük rol oynar. Başkurtlar ile Bulgarlar için ortak olan bu kabileler arasında R. G. Kuzeev şunları sıralar: Yurmi, Yurmatı, Yinii, Gayna-Tarhan, Kisi, Bular, Mişer, Nogman, Yulaman, İnis, Yurman, Baylar, İrekti, Muytın-Usırgan (Kuzeev, 1974: 144, 317, 508). Bu kabileleri R. G. Kuzeev, esasen, Bulgar kabileleri olarak kabul etmektedir. Bulgarlardan başka, Başkurtların oluşmasına katılan kabilelerin Bulgar devleti topraklarında kalıp başlangıçta Bulgarlar, daha sonra da Kazan Tatarları bünyesine girmeleri hakkında da konuşmak mümkündür. Mesela; R. Kuzeev'in Başkurtların bünyesinde gösterdiği *Adnay* ve *Sarılı* (1974, 301) kabilelerinin izi Tataristan'daki toponimlerde muhafaza edilmiştir: *Adnay*, *Etne* ve *Aznakay* (*Adnakay*) köyleri; *Sarılı*, Aznakay muntkasındaki *Sarlı* köyü isimlerinde yaşamaktadır. Bu gerçek de Başkurtlara ve Bulgarlara ait olan ortak kabilelerin çok olması hakkındaki fikri birkaç derece daha doğrulamaktadır.

İşte bu söylenenleri göz önünde bulundurunca, R. G. Kuzeev'in "Eski Başkurt etnosunun temelinde göçebe Türk kabileleri ve Bulgar-Ugorlar yatar (s. 316)." şeklinde Ugorları da Başkurtların temel unsurlarından sayması doğru kabul edilemez ve Bulgar-Ugor kabileleri şeklinde bir ifade doğru olmaz; çünkü o Ugor diyerek Macarları kastediyor. Eski Macarların (Mişerlerin) gerçekte Ugor değil, gerçek Türk kabileleri olduğunu biz daha önce söylemiştik. İşte bu, onun "Tatar ve Başkurtların etnik gelişimleri ortak eski Türklerden gelir; onlar, çeşitli yollarla gelişmiş olsalar da, iki defa –Bulgar ve Kıpçak temelinde– eşitlenirler." (Kuzeev, 1974: 399) şeklindeki ifadesiyle bütünüyle uyuşur. Bu sonucu biz, dil için de kullanabiliriz. Eğer Bulgar dili Çuvaş diline yakın olsaydı, Bulgarlar döneminde Başkurt dili de Çuvaş diline yakın olurdu ve Kıpçaklar onu başka bir hâle getiremezlerdi. Bundan dolayı, Bulgarların komşuları olan Başkurtların dil tarihi de Bulgar dilinin umumî Türk diline dayandığını göstermektedir.

Başkurt etnoniminin etimolojisi hakkında da birkaç şey söylemek gerekir. Bir kısım bilim adamları Başkurt etnonimini *baş-kur-t* şeklinde değerlendiriyorlar. Sondaki *-t*'nin Moğolca veya Farsçanın çokluk eki, *kur* kısmının "uruk, kabile, boy" anlamına gelen söz, *baş* kısmının ise "temel, baş, esas" anlamına gelen kelime olduğunu söylüyorlar. Bu birincisidir. İkinci olarak, *Başkurt* etnoniminin *Biş-Ugır* sözlerinden ibaret bir kelime olduğunu söyleyenler de vardır. Üçüncü olarak, *Başkurt* kelimesindeki *baş* kısmı *bas<bos<boz*⁴ kelimesinden ortaya çık-

⁴ Türkiye Türkçesindeki *o* sesleri, Tatar Türkçesinde *u*'ya döner. Bu sebeple eserde bu seyir *bas<bus<buz* şeklinde verilmiştir.

muştır, *ak büz-at* ibaresinde olduğu gibi *gri*, *boz* anlamını verir; *kurt* ise Türkçede *börü* anlamına gelen kelimedir, diyorlar. Yani, *Başkurt* etnonimi *Bozkurt* sözünden ortaya çıkmıştır. Bu son iddianın doğruluğunu ispat etmek için, iddia sahipleri Türklerin kendilerini *kurt* soyundan kabul ettiklerini delil olarak göstermektedirler. Bu etimolojinin değişik bir varyantı daha vardır. O da *baş* sözünün *boz* sözünden değil de *baş* (esas, temel; önder) sözünden kaynaklanıyor olmasıdır (Kuzeev, 1974: 448–449). Bu görüşlerin doğru olup olmadığını ispat etme bizim görevlerimiz arasında değildir. Böyle olmakla birlikte, genel Türk etnonimlerinin yapı sisteminden hareketle, *Başkurt* etnoniminin etimolojisiyle ilgili ortaya bir varsayım daha atmak mümkündür. *Başkurt* kelimesi, Türk etnonimleri sistemine göre, *başka-ar-t* kısımlarından oluşmuş olmalıdır. *-t* kısmının etnonimlerde rastlanmakta olan *-lı*, *-dı*, *-tı* eki olma ihtimali vardır. Mesele, *Kumandı* ve *Yurmatı* etnonimlerinde *-dı* eki aynı manada kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu etnonimler *-tı* eki olmadan da etnik grubu adlandırmaktadırlar. *Başkurt* etnoniminden *-t* (*-tı*, *-lı*) ekini çıkardığımızda da kelime etnonim olarak kalmaktadır: *Başkar*. Yani, bir etnonimden *-lı* (*-dı*, *-tı*) eki ile ikinci bir etnonim yapmak Türk topluluklarında genel bir durumdur. *-ar* yapısı, “kişiler, insanlar” anlamında Türk etnonimlerinde sistemli bir tarzda kullanılmaktadır. *Başka* kısmını iki şekilde anlatmak mümkündür. *Başka*, “yabancı kişi, başka kabilenin insanı” anlamında olabilir, yani “bizim kabilenin insanı değil, başka bir kabilenin insanı”. Aynı manada biz *Tatar* etnonimindeki *Tat* ve *Uğır* etnonimindeki *Ug* (*üvey*; *öksüz*) kısımlarını biliyoruz. *Uğır* veya *Ungar* etnoniminin “yabancı insan” anlamını verdiği çoktan beri kabul edilmektedir (Şestakov: 1877, 14). Yani, *Başkurt* etnoniminin etimolojisi *başka-ar-tı*, “yabancı kabileye mensup olan insan” değil, belki “başka kabile insanlarıyla karışan kabile” anlamına gelen bir sözdür. Bu birincisidir. İkinci olarak, *başka* sözünün *mişe* (*meşke*, *beşke*) köküne varıp dayanması da muhtemeldir. Arap, Fars ve Grek kaynakları *Başkurtları* boşu boşuna Madcarlar ile karıştırmamışlardır. Madcar ifadesinden *Mişerleri* anlarsak, *Mişer* etnonimi *mişe* (*orman*, *ağaç*) kökünden ibarettir, diye düşünürsek; *Başkurt* etnoniminde de *mişe* (*bişe*, *meşke*, *beşke*) kökünü bulabiliriz. Bu şekilde düşündüğümüz zaman, *Başkur* etnonimi “orman kişileri, insanları” manasında, *Başkurt* kelimesi ise “orman insanlarıyla karışmış olan kabileler” anlamında kullanılır.

Buraya kadar söylenenleri kısaca şu şekilde özetleyebiliriz: *Başkurtlar*, *Bulgarlar* da *Kazan Tatarlarına* da dil açısından en yakın topluluktur. Onların umumî Türk dilinde konuşmaları, *Bulgarların* da umumî Türk dilli olmalarına ayrı bir delil olmaktadır. *Bulgarlar* ve *Başkurtların* bünyesine pek çok ortak kabilenin girmesi bu fikri bir kat daha doğrulamaktadır.©

KAYNAKLAR

- Ahmarov, G. N., (1903), *O Yazıke i Narodnosti Mişarey*, Kazan.
- Artamonov, M. İ., (1936), *Oçerki Drevneyşey İstorii Hazar*, Leningrad.
- Bartold, V. V., (1963-1968), *Soçineniya*, Nauka, Moskva.
- (BDS) *Başkort Höyleşterinñ Hüzlği*, (1970), 2 Cilt, (*Başkirskiy Dialektologičeskiy Slovar'*), Ufa, BFAN SSSR.
- (BSE) *Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya*, (1974), Tret'e İzdanie, Moskva.
- (DTS) *Drevnetyurkskiy Slovar*, (1969), Nauka, Leningrad.
- Faseev, F. S., (1969), "Opit Sravnitel'no-Statistiçeskogo İssledovaniya Leksiki Tatarskogo Yazıka", *Voprosi Tatarskogo Yazıka i Literaturi*, IV. fasikül, KFAN SSSR, Kazan.
- Garipov, T. M., (1974), *Kıpçakskie Yazıki Uralo-Povolj'ya (Opit Sinhroničeskoj i Diahroničeskoj Harakteristiki)*, Avtoreferat Doktorskoj Dissertatsii, İnstitut Yazıkoznaniya AN SSSR, Moskva.
- Gordeev, F. İ., (1971), "O Proishojdenii Etnonima Başkir", *Arheologiya i Etnografiya Başkirii*, IV. fasikül, BFAN, SSSR, Ufa.
- Guseynov, R. A., (1973), "Tyurkskie Etničeskie Gruppi XI-XII vv. v Zakavkaz'e", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Nauka, Moskva.
- Halikova, E. A., (1971), "Obşçiy Komponent v Sostave Naseleniya Başkirskogo Priural'ya i Voljskoy Bulgari v VIII-X vv. (po Materialam Pogrebal'nogo Obryada Mogil'nikov)", *Arheologiya i Etnografiya Başkirii*, IV. fasikül, BFAN, SSSR, Ufa.
- Heyretdinova, T. H., (1974), "BASSRnıñ Salavat hem Kıygı Rayonnarında Yeşewçı Tatarlar Söyleşinñ Kaybır Leksik Üzınçelikleri", *Materialı po Tatarskoj Dialektologii*, Kazan, KFAN SSSR.
- Hvol'son, D., (1868), "İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Mad'yarah, Slavyanah i Russkih", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetçeniya*, CXL. bölüm.
- Kuftin, B. A., (1929), "Tatarı Kasimovskie i Tatarı-Mişari Tsentral'no-Promışlennoy Oblasti", *Kul'tura i Bit Narodov Tsentral'no-Promışlennoy Oblasti*, Moskva.
- Kuzeev, R. G., (1974), *Proishojdenie Başkirskogo Naroda. Etničeskiy Sostav, İstoriya Rasseleniya*, Nauka, Moskva.
- Mahmutova, L. T., (1962), "Nekotorie Nablyudeniya Nad Leksikoy Kasimovskogo Govora Tatarskogo Yazıka", *Materialı po Tatarskoj Dialektologii*, Kazan, KFAN SSSR.
- Mojarovskiy, A. F., (1884), "Gde İskat' v Naşe Vremya Potomkov Teh Mojar, Kotorie v 1551 Gody Sredi PolyaArskogo Bilis' s Kazantsami, Vernie Prisyage Russkomu Tsaryu?", *Trudi Çetvertogo Arheologičeskogo S'ezda v Rossii*, Kazan.

- Muhamedova, R. G., (1972), *Tatarı-Mişarı. İstoriko-Etnografiçeskoe İssledovanie*, "Nauka", Moskva.
- Savel'ev, V. K., (1884), "O Gorodah Madjar i Bulgar po Monetam", *Trudı Çetvertogo Arheologiçeskogo S'ezda v Rossii*, Kazan.
- Sum, P. F., (1846-1848), *İstorikiçeskie Rassujdeniya o Proishojdenii Narodov, Naselyavşih v Srednie Veka Pol'şu, Rossiyu i Zemli Mejdu Kaspiyskim i Çernum Morem, Takje Evropeyskiyu Turtsiyu na Severe ot Dunaya*, Moskva.
- Şestakov, P. D., (1877), "Napominanie o Drevnem Gorode Madcare", *Trudı Çetvertogo Arheologiçeskogo S'ezda v Rossii*, 1884, C. I, Kazan.
- Teplyaşina, T. İ., (1970), "Etnonim Besermyane", *Etnonimi*, Nauka, Moskva.
- Tolstov, S. P., (1929), "İtogi i Perepektivi Etnografiçeskogo İzuçeniya Natsionalnih Grup Nijegorodskoy Gubernii", *Kul'tura i Bit Narodov Tsentral'no-Promişlennoy Oblasti*, Moskva.
- Trofimova, T. A., (1949), "Etnogenez Tatar Povolj'ya v Svete Dannih Antropologii", *Trudı İn-ta Etnografii*, Novaya Seriya, C. VII.
- Vel'yaminov-Zernov, V. V., (1863), *İssledovanie o Kasimovskih Tsaryah i Tsareviçah*, ç. I, S. Petersburg 1863; ç. II, S. Petersburg 1864; ç. III, S. Petersburg 1866.
- Zahoder, B. N., (1967), *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope*, 2. Cilt, Nauka, Moskva.

Tatar Türkçesinden Aktaran
Mustafa TOKER*

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.